

Dr hab. Piotr PYSZ, prof. WSiZ

Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku

Hochschule für Wirtschaft und Technik in Vechta, Diepholz Oldenburg

e-mail: pyszpiotr@googlemail.com

ORCID: 0000-0003-4390-9882

Dr Anna JURCZUK

Wydział Historyczno-Socjologiczny, Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: a.jurczuk@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6467-4747

Dr hab. Michał MOSZYŃSKI

Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mail: moszyn@umk.pl

ORCID: 0000-0003-1197-8744

DOI: 10.15290/oes.2019.02.96.01

ORDOLIBERALIZM A DYNAMIKA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA¹

Streszczenie

Cel – Celem artykułu jest polemika z poglądami o rzekomym statycznym charakterze ordoliberalizmu, na którego gruncie – zdaniem krytyków – nie podejmuje się kwestii związanych z dynamiką ładu społeczno-gospodarczego. Rozważania zmierzają do weryfikacji hipotezy, iż ordoliberalni myśliciele uwzględniali tę problematykę *implicit*e w swych programach badawczych.

Metoda badań – polega na krytycznej analizie prac najbardziej reprezentatywnego przedstawiciela myśli ordoliberalnej – W. Euckena – z perspektywy wyżej wymienionego celu opracowania. Wymaga to studiowania niemiecko- polsko- oraz anglojęzycznych publikacji autorów zaliczanych do głównego nurtu ordoliberalizmu.

Wyniki uzyskane z przeprowadzonych badań literaturowych pozwoliły pozytywnie zweryfikować hipotezę o występowaniu w ordoliberalnej teorii konkurencyjnego ładu gospodarczego elementów dynamiki gospodarczej. Badania tego rodzaju implikują powrót myślenia w kategoriach ładu do ekonomii, a tym samym stanowią wkład do teorii, w ramach których poszukiwane są możliwości przezwyciężenia kryzysu zarówno w realnej sferze gospodarki, jak i teorii ekonomii.

Słowa kluczowe: ordoliberalizm, ład gospodarczy, dynamika społeczno-gospodarcza

---

¹ Artykuł wpłynął 24 października 2018 r., zaakceptowano 22 grudnia 2018 r.
Article received 24 October 2018, accepted 22 December 2018.

ORDOLIBERALISM AND SOCIO-ECONOMIC DYNAMICS**Summary**

Purpose – The aim of the paper is to discuss the views concerning the alleged static nature of ordoliberalism, which, according to critics, does not address the idea of socio-economic development. The considerations are intended to verify the hypothesis that ordoliberal thinkers have taken this problem into account implicitly in research programs.

Research method – The research methodology involves the critical analysis of the works of the most essential representative of the ordoliberal thought – W. Eucken – from the perspective of the abovementioned purpose of the study. This requires examining German, Polish and English publications of the authors included in the mainstream ordoliberalism.

Results – As a result of the conducted analysis, the hypothesis about the existence of elements of economic dynamics in the ordoliberal theory of competitive economic order has been confirmed. Research of this kind implies a return of thinking in terms of economic order, and thus contributes to the theories that seek to overcome the crisis in both the real economy and the theory of economics.

Key words: ordoliberalism, economic order, socio-economic dynamics

JEL classification: B25

1. Wstęp

Pierwsze dekady XXI w. charakteryzują się dryfem wielu krajów świata, jak i gospodarki światowej jako całości w kierunku pogłębiających się nierównowag, wynikających z nich nieporządku, chaosu, a nawet anarchii. Jest więc rzeczą zrozumiałą, że poszukuje się recept dla polityki gospodarczej i społecznej, które dawałyby nadzieję na ograniczenie i przezwyciężenie dysfunkcji niebezpiecznych dla dalszego istnienia wolnościowej cywilizacji Zachodu. Należy wskazać na możliwości oferowane przez teorię ekonomii, pomijając próby pozanaukowego opanowania tej kryzysowej sytuacji poprzez protekcjonizm i izolację danego kraju i jego gospodarki od „reszty świata”. Na pierwszy plan wysuwa się tu, naszym zdaniem, myśl ordoliberalna, operująca fundamentalnymi dla niej kategoriami porządku i ładu. Oferuje ona intelektualny kontrast do ponurego stanu faktycznego współczesnego świata i gospodarek wielu krajów wysokorozwiniętych. O kryzysowych wydarzeniach tego rodzaju, które występowały już w XX w. z różną intensywnością, zasięgiem i groźnymi konsekwencjami kilkakrotnie wypowiedział się reprezentatywny przedstawiciel myśli ordoliberalnej, W. Eucken: „Szczególnie w okresach charakteryzujących się występowaniem dysfunkcyjnych lub niesprawiedliwych łańdów gospodarczych idea ładu odpowiadającego istocie rzeczy, czyli łańdowi naturalnemu, albo też ordo, zyskuje na znaczeniu. Absurdalność istniejącego konkretnie stanu rzeczy jest motywacją dla tego rodzaju myślenia” [Eucken, 1989, s. 239].

Niektórzy autorzy wskazują jednak na słabości „uporządkowanego liberalizmu”, czyli ordoliberalizmu, wynikające ze statycznego charakteru tej koncepcji. Krytyczne głosy pochodzą także od ekonomistów zaliczanych do sympatyków teorii ordoliberalnej. Względem ordoliberalnej metodologii badawczej E. Heuss stwierdza: „Eucken

posługuje się metodą komparatywnej statyki, na co wskazują liczne przytaczane przezeń przykłady z przeszłości i czasów jemu współczesnych. W wyniku tego udaje mu się analiza stanów, ale nie procesów dynamicznych w ścisłym tego słowa znaczeniu. Także w przypadku rozwiniętej przezeń metody wariacyjnej (*Variationsmethode*) pokazane zostają tylko procesy dostosowawcze, które zostały zainicjowane przez czynniki egzogeniczne. W ten sposób ujęcie kwintesencji konkurencji rynkowej jest niemożliwe” [Heuss, 1989, s. 23-24]. Jeszcze bardziej radykalnie argumentuje P. Herder-Dorneich pisząc, że statyczna teoria ordoliberalna sama w sobie nie nadaje się w ogóle do zdynamizowania. W tym celu konieczne jest jej rozwinięcie za pomocą metodologii nowej ekonomii politycznej [Herder-Dorneich, 1991, s. 153-154].

Celem artykułu jest polemika z poglądami o rzekomym statycznym charakterze ordoliberalizmu, na którego gruncie – zdaniem krytyków – nie podejmuje się problemów dynamiki ładu społeczno-gospodarczego. Rozważania zmierzają do weryfikacji hipotezy, iż ordoliberalni myśliciele uwzględniali tę problematykę *implicite* w programach badawczych. Przyjęta metoda badania polega na krytycznej analizie prac najbardziej reprezentatywnego przedstawiciela myśli ordoliberalnej W. Euckena z perspektywy wyżej wymienionego celu opracowania. Wymaga to studiowania niemiecko-, polsko- oraz anglojęzycznych publikacji autorów zaliczanych do głównego nurtu ordoliberalizmu.

2. Załamanie się ładu politycznego i gospodarczego sprzed 1914 r.

Z perspektywy myśli ordoliberalnej rewolucyjnym procesem, uruchomionym przez I wojnę światową, było odejście od dominującej w wysokorozwiniętych krajach Europy i Ameryki Północnej doktryny *laissez-faire, laissez-passe*. O ile przed 1914 r. organa władzy państwowej pozostawiały rynkowym podmiotom zarówno kształtowanie bieżącego przebiegu procesu gospodarowania, jak i samokształtowanie się ładu gospodarczego, w ramach którego proces ten przebiega, to wraz z rozpoczęciem działań wojennych uległo to zasadniczej zmianie. Państwo zaczęło interweniować zarówno w przebieg procesu gospodarczego na rynku, jak i przekształcać powstały w poprzednich dziesięcioleciach, a nawet stuleciach, ład gospodarczy. Wojna uruchomiła reorientację polityki gospodarczej – od dotychczasowego absentyzmu do aktywizmu. Według W. Euckena [2004, s. 55-58] był to początek krytykowanej przez niego chaotycznej polityki „gospodarczych eksperymentów”. Fundamentalne znaczenie miało odejście prawie wszystkich państw, w sierpniu 1914 r., od waluty złotej i zastąpienie jej pieniądzem papierowym, motywowane chęcią finansowania działań wojennych bez konieczności podwyższenia obciążeń podatkowych ludności i gospodarki. Patriotyczne nastroje społeczeństwa niemieckiego umożliwiły sfinansowanie prawie 60% kosztów wojny poprzez dziewięć emisji obligacji Rzeszy w okresie 1914-1918. Pozostałe koszty pokryto dzięki kredytom udzielonym rządowi przez bank centralny. Instytucjonalną innowacją, sięgającą jeszcze głębiej w struktury ładu gospodarczego, było zastosowanie bilansów materiałowych jako instrumentu nierynkowej alokacji dóbr i zasobów. Jako dyrektor generalny w ministerstwie wojny Rzeszy zadanie to realizował przemysłowiec (syn właściciela

koncernu AEG) i wybitny pisarz, W. Rathenau. Głównym celem ograniczenia alokacyjnej funkcji rynku była konieczność priorytetowego zaopatrzenia armii, walczącej jednocześnie na froncie w Rosji i we Francji, w materiały wojenne i wyżywienie.

Bilanse materiałowe jako instrument ogólnogospodarczej alokacji zainaugurowały w różnych krajach europejskich erę bezpośrednich interwencji organów władzy państwowej w funkcjonowanie podmiotów rynkowych i rynku. Wraz z tym postępowało ograniczanie zakresu samoregulacji rynkowej poprzez odgórne regulacyjne decyzje władz politycznych. Metoda państwowej regulacji procesów alokacyjnych osiągnęła prawdopodobnie apogeum w planowaniu i zarządzaniu gospodarką radziecką przez centralny urząd planowania GOSPLAN na początku lat 30. XX w. Polityka „gospodarczych eksperymentów” nie przyczyniała się jednak do ograniczenia i eliminacji występujących w gospodarce i społeczeństwie nierównowag i dysfunkcji. Było wręcz odwrotnie. Zanik tendencji do stałego wzrostu gospodarczego, cechującej gospodarkę Rzeszy do 1914 r., wysoka inflacja, a następnie deflacja, masowe bezrobocie, idące w parze z rosnącym niezadowoleniem i polityczną radykalizacją społeczeństwa, były tego destrukcyjnymi objawami. Punkt szczytowy osiągnęły one w latach Wielkiego Kryzysu 1929-1933. W sferze polityki nasilający się nieład, chaos i anarchia sprzyjały przejściu w 1933 r. władzy w Niemczech przez rząd narodowo-socjalistyczny A. Hitlera.

Ekonomiści i socjologowie ówczesnej generacji, jak W. Eucken, W. Röpke i A. Rüstow, zaczęli w latach 20. i 30. XX w. poszukiwać przyczyn procesów destabilizujących gospodarkę i społeczeństwo w słabości ekonomii. Nauka ta znajdowała się wówczas pod przemożnym wpływem szkoły historycznej i nie potrafiła uporać się z dysfunkcjami gospodarki, nieznanymi w erze panowania doktryny *laissez-faire*. Ostro krytykowano brak teoretycznego fundamentu szkoły historycznej, zarzucając jej jednostronne skupienie wysiłku badawczego na zebraniu solidnego materiału empirycznego. Według słów wiodącego przedstawiciela tej szkoły, G. von Schmollera, ukoronowaniem wysiłków badawczych „historycznych ekonomistów” miało być sformułowanie założeń wyjściowych dla przyszłego teoretycznego myślenia dedukcyjnego. Miały to być nie założenia hipotetyczne (jak w teorii neoklasycznej), lecz założenia udokumentowane przez solidne empiryczne badania. Tego ambitnego zadania szkole historycznej nie udało się jednak nigdy zrealizować, gdyż dosłownie „utonęła” w ogromnej masie zebranego materiału empirycznego. Jej słabość aplikacyjna ujawniła się przy podjętych w 1923 r. próbach opanowania powojennej hiperinflacji, a później podczas Wielkiego Kryzysu 1929-1933. Wspomniane dramatyczne sytuacje kryzysowe pokazały słabość nie tylko szkoły historycznej, ale również słabość aplikacyjną oderwanej od rzeczywistości gospodarczej neoklasycznej teorii ekonomii, która, posługując się abstrakcyjnymi modelami, nie potrafiła ani postawić prawidłowej diagnozy ich przyczyn, ani też zalecić polityce gospodarczej skuteczną terapię. W. Eucken wyraził swój stosunek do ówczesnego stanu nauk ekonomicznych w artykule z 1932 r. [przedruk 1997, s. 321]: „Brakuje zarówno zrozumienia sensu historycznych faktów, jak i brakuje ścisłego myślenia w kategoriach teorii ekonomii. Czego można spodziewać się od idei polityki gospodarczej, które powstały w wyniku połączenia takich słabości?”. W książce „Die Grundlagen der

Nationalökonomie” [Eucken, 1989, s. 31] stwierdza w związku z tym jeszcze raz: „Tylko przez pełne rozeznanie wielkich szkód, które dualizm ten już spowodował i nadal powoduje może zostać on przewyciężony”.

3. Antynomia pomiędzy myśleniem historycznym i teoretycznym w ekonomii

Wszelkie zdarzenia i procesy gospodarcze mają jednocześnie aspekt teoretyczny i historyczny. Wielkim myślicielom nie udało się jednak wyciągnąć w badaniach prawidłowych wniosków z tej elementarnej wiedzy. Nagminnie popełniany błąd metodologiczny sprowadzał się do uwzględnienia tylko jednego aspektu gospodarowania. Nie potrafiła się od niego uwolnić zarówno postsmithowska klasyczna i neoklasyczna teoria ekonomii, jak i stojąca w intelektualnej opozycji do niej szkoła historyczna ekonomii. Zdominowana przez ekonomistów anglosaskich klasyczna i neoklasyczna teoria ekonomii, w dążeniach do ukonstytuowania teorii ekonomii na wzór fizyki lub teoretycznej mechaniki, abstrahowała od historycznego „balastu” związanego ze zdarzeniami i procesami ekonomicznymi. Szkoła historyczna natomiast, skupiając wysiłek badawczy wokół historycznego aspektu procesu gospodarowania, przesuwała stworzenie teorii ekonomii, zapowiadane na bazie uzyskanych wyników badań empirycznych, faktycznie *ad calendas grecas*. Ekonomiści historycznej szkoły myślenia, widząc w „lesie” życia gospodarczego prawie wszystkie pojedyncze drzewa, nie potrafili dostrzec lasu jako całości.

Izolacja myślenia o gospodarce w kategoriach historycznych oraz teoretycznych datuje się zresztą od wybitnego historycznego ekonomisty F. Lista, który w pierwszych dekadach XIX w. krytykował klasyczną teorię A. Smitha i jego kontynuatorów za jednostronne skupienie wysiłku badawczego na kształtowaniu się cen i ich relacji na rynkach. Izolacja ta została pogłębiona przez sięgającą czasów tzw. „starszej” dyskusji o metodzie w ekonomii z lat 80. XX w. pomiędzy wiedeńskim teoretykiem C. Mengerem i berlińskim przywódcą młodszej szkoły historycznej G. von Schmollerem. Jej protagoniści skłaniali się do holdowania wykluczającej jedność nauki zasadzie wyłączności. Tendencja ta kontynuowana była przez uczniów obu myślicieli, prowadząc do niechęci i wzajemnej niskiej oceny reprezentowanego poziomu naukowego wśród zwolenników tych dwóch różnych, ale w istocie rzeczy współzależnych, kierunków myśli ekonomicznej [Streissler, 1989, s. 126]. Dystans pomiędzy nimi był jeszcze większy z powodu różnego ich terytorialnego rozmieszczenia – historyczna szkoła ekonomii dominowała niepodzielnie na uniwersytetach w północnych i środkowych Niemczech. Zwolennicy nawiązującej do dorobku Mengera teorii neoklasycznej opanowali uczelnie wyższe w Austrii i częściowo także w południowych Niemczech. Te współzależne kierunki myśli ekonomicznej rozwijały się więc w niemieckim obszarze językowym niezależnie od siebie w daleko idącej izolacji, wzmacnianej osobistymi animozjami pomiędzy ich duchowymi przywódcami.

W. Eucken określał ten fatalny stan rzeczy w nauce ekonomii mianem „wielkiej antynomii”. „Różne kierunki myślenia ekonomicznego doznawały ciągle różnych klęsk dlatego, że próbując ominąć problem antynomii brały pod uwagę tylko jeden

aspekt procesu gospodarowania, w wyniku czego traciły nieuchronnie kontakt z rzeczywistością” [Eucken, 2005, s. 26]. Dla ilustracji tej wypowiedzi autor użył sugestywnego porównania „Los ekonomistów nasuwa skojarzenia z mitycznym Tantalem: spragniony i głodny sięgał stale po wodę lub owoce, które jednak, stale się od niego oddalając, pozostawały nieuchwytnie. Dla wielu ekonomistów podobnie nieuchwytna pozostawała rzeczywistość życia gospodarczego wymykająca się im w jedną albo w drugą stronę” [Eucken, 2005, s. 29]. W przypadku neoklasycznej teorii ekonomii jest to do dnia dzisiejszego „rzeczywistość” abstrakcyjnych modeli ekonomicznych określanych przez J.K. Galbraitha [2011, s. 262] jako „techniczna ucieczka” od realnego świata. Z kolei szkoła historyczna zaangażowała się tak głęboko w badania empiryczne poszczególnych aspektów przebiegu procesu gospodarowania, że straciła z pola widzenia gospodarkę jako całość. Zarówno jedno, jak i drugie jednostronne podejście badawcze ekonomii trudno byłoby uznać za obiecujące z perspektywy realizacji stojących przed nią zadań. Chodzi tu o objaśnienie prawidłowości przebiegu procesu gospodarowania oraz udzielenie społeczeństwu gospodarującemu wsparcia w zmaganiach o ograniczone dobra i zasoby oraz zapewnienia długookresowego przetrwania jako wolnego, demokratycznego społeczeństwa.

4. Teoria ładu gospodarczego próbą integracji historii z neoklasyczną teorią ekonomii

Brytyjski historyk gospodarczy E. Hobsbawm napisał o ostatnim z generacji wielkich neoklasycznych myślicieli, A. Marshallu: „On wiedział wprawdzie, że teoria ekonomii potrzebuje historii, ale nie wiedział, jak mógłby zintegrować ją w swoim sposobie analizy. Pod tym względem ustępował on nie tylko Marksowi, ale także Adamowi Smithowi” [2007, s. 28]. Próbę syntezy historii i neoklasycznej teorii ekonomii podjął kilkadziesiąt lat później W. Eucken, posługując się rozwiniętą przezeń teorią ładu społeczno-gospodarczego. „Nauka ekonomii musi rozwinąć szczególne metody badawcze, dzięki którym doświadczenie historyczne i statystyczne będą mogły współdziałać z myśleniem teoretycznym. Naukowe objaśnienie rzeczywistości gospodarczej jest możliwe tylko poprzez przezwycięzenie antynomii, a nie jej obejście (...). Ekonomia musi być zarówno nauką teoretyczną, jak i historyczną” [Eucken, 2005, s. 30]. Wywodzący się z tradycji szkoły historycznej uczony, dostrzegając jej ewidentną słabość teoretyczną, nie przeceniał jednak walorów neoklasycznej teorii ekonomii. Zdawał sobie sprawę z tego, że teoria ta jest narażona na niebezpieczeństwo okupienia logicznej precyzji i elegancji wywodów brakiem związku z realnym przebiegiem procesu gospodarowania. Staje się wtedy szybującą w chmurach abstrakcji „ekonomią stratosferyczną” [Eucken, 2005, s. 28, 44].

W oparciu o analizę doświadczeń historii uniwersalnej i gospodarczej, sięgającą czasów antycznych i europejskiego średniowiecza, W. Eucken rozwinął teorię ładu społeczno-gospodarczego, jak i wyprowadzony z niej normatywny model konkurencyjnego ładu gospodarczego. Posłużył się przy tym metodą „izolującej abstrakcji”, której zastosowanie prowadzi do sformułowania typów idealnych, różniących się

zasadniczo od generalizujących rzeczywistość typów realnych. Formułując zestaw konstytuujących zasad konkurencyjnego ładu gospodarczego, W. Eucken podkreślał, że nie są one racjonalistycznymi konstrukcjami powstałymi przy biurku teoretyka oddalonego od rzeczywistości gospodarczej i społecznej. W rozlicznych miejscach na świecie występowały bowiem, w różnych okresach historycznych różnorodne formy konkurencji rynkowej zbliżone do modelu konkurencji doskonałej. Rozwinięcie zasad konstytuujących i regulujących ładu konkurencyjnego metodą indukcji na podstawie zdarzeń z historii gospodarczej wielu krajów i wielu różnych epok odpowiada metodologii badawczej szkoły historycznej oraz immunizuje tę koncepcję wobec krytyki F.A. von Hayeka, skierowanej przeciwko błędowi konstruktywistycznego racjonalizmu [Pysz, 2008, s. 58]. W oparciu o teorię ładu można było, na podstawie historycznych doświadczeń, określić zasady konstytuujące i regulujące ładu konkurencyjnego. Dla polityki kształtowania ładu gospodarczego miały one spełniać funkcję drogowskazu umożliwiającego organom władzy politycznej stanowanie takich instytucjonalnych warunków ramowych przebiegu procesu gospodarowania, które zapewniałyby występowanie na rynkach efektywnej (pełnej) konkurencji (*vollständige Konkurrenz*), a nie konkurencji doskonałej w rozumieniu ekonomii neoklasycznej, której W. Eucken nie uznawał za możliwą do urzeczywistnienia [Moszyński, 2016, s. 39].

W centrum sformułowanych przez W. Euckena konstytuujących zasad modelu konkurencyjnego ładu gospodarczego leży mechanizm elastycznych cen rynkowych [Eucken, 2004, s. 254-255]. Dla zapewnienia sprawnego funkcjonowania gospodarki rynkowej autor uznaje za niezbędne, ażeby ceny i ich relacje odzwierciedlały prawidłowo względną rzadkość dóbr i zasobów. Mogą wtedy spełniać wobec sprzedawców i nabywców funkcję informacyjną, wpływając na zachowania podmiotów gospodarczych i ich decyzje alokacyjne. W tym punkcie ordoliberalny autor akceptuje, wywodzący się jeszcze z epoki A. Smitha, nienaruszalny w zasadzie do dnia dzisiejszego, cenowy dogmat sposobu myślenia klasycznej i neoklasycznej teorii ekonomii. „Sprawą zasadniczą jest zapewnienie sprawności funkcjonowania mechanizmu cen. Nie powiedzie się żadna polityka gospodarcza nie potrafiąca podolać temu zadaniu” [Eucken, 2004, s. 225].

Poprzez przedstawione ujęcie generalnej zasady konkurencyjnego ładu gospodarczego W. Eucken stworzył dla uwarunkowanej historycznie koncepcji ładu konkurencyjnego istotny punkt stykowy z neoklasyczną teorią ekonomii [Pysz, 2008, s. 59]. Wynika z tego generalny postulat pod adresem polityki kształtowania ładu gospodarczego. Powinna ona zapewnić takie ukształtowanie realnie istniejącego w danej gospodarce i danym czasie ładu, ażeby był on możliwie jak najbardziej zbliżony do modelu ładu konkurencyjnego. Zgodnie z logiką tego rozumowania można stwierdzić, że w teoretycznie tylko wyobraźalnej sytuacji dokładnego nakładania się na siebie dwóch typów idealnych, tj. neoklasycznego modelu konkurencji doskonałej i euckenowskiego rynkowego ładu konkurencyjnego, wszystkie wyprowadzone w drodze dedukcji hipotezy neoklasycznej teorii ekonomii, poprawne w sensie logicznym, odpowiadałyby też rzeczywistemu przebiegowi procesu gospodarowania albo byłyby do niego przynajmniej mocno zbliżone. Inaczej myśl tę wyrażając, przy

spełnieniu tego warunku logicznie poprawne hipotezy teorii neoklasycznej mogłyby być także empirycznie prawdziwe. Na płaszczyźnie rozważań czysto teoretycznych byłoby to wprawdzie wielkie osiągnięcie, ale nie podważa ono jeszcze zasadności uprzednio wspomnianego zarzutu statycznego charakteru ordoliberalnej teorii.

Przemawia za tym fakt, że podejmując próbę przezwyciężenia antynomii pomiędzy historią a neoklasyczną teorią ekonomii wywodzący się ze szkoły historycznej myśliciel upodobił ją do statycznej walrasowskiej neoklasycznej teorii równowagi ogólnej. Była to „cena” syntezy. W. Eucken rozróżniał jednak konstytuujące pryncypia tego modelu i od ich zastosowania w konkretnej historycznej sytuacji (tj. w jego oryginalnym sformułowaniu – historycznym momencie): „Decyzja dotycząca ładu gospodarczego jako całości musi być nadrzędna w stosunku do poszczególnych działań polityki gospodarczej – jeżeli w ogóle zamierza się prowadzić sensowną politykę tego rodzaju (...). Podobnie jak byłoby błędem nieuwzględnienie danego historycznego momentu z jego szczególnymi imponderabiliami i konstelacjami stosunków władzy, to równie niebezpieczna byłaby rezygnacja z zasadniczych rozważań o gospodarce i popadnięcie w zgubne błędy przeszłości z jej cechującą się brakiem jakichkolwiek zasad dyskrecjonalną polityką gospodarczą. Ktoś, kto sądzi, że można uprawiać politykę nakierowaną na poszczególne odcinki procesu gospodarowania, tzn. politykę handlową, patentową czy też rolną, reagując tylko na aktualne potrzeby danej chwili, jest – jak wiemy – w błędzie” [Eucken 2004, s. 250-251]. W tym ujęciu sztuka polityki gospodarczej polega na jej orientacji na całokształt niezmiennych konstytuujących zasad ładu konkurencyjnego przy jednoczesnym uwzględnieniu zmiennych społecznych oraz gospodarczych warunków działania w określonym miejscu i czasie (historyczny moment). Postulowana konieczność brania pod uwagę zmiennych warunków działania polityki otwiera drogę do dynamicznego ujęcia modelu ładu konkurencyjnego. Rozwijając tę myśl, autor zwraca uwagę na to, że przekształcenie określonych reguł ładu gospodarczego może mieć trojaki następstwa. Po pierwsze, zmianę danego subładu, po wtóre, przekształcenie całego ładu gospodarczego i wreszcie po trzecie, wpływ wywierany przez zmieniony ład gospodarczy na inne łady w społeczeństwie (np. ład polityczny) [Eucken, 2004, s. 220-221].

5. Dynamiczne elementy teorii konkurencyjnego ładu gospodarczego

W. Eucken, wywodzący się z niemieckiej szkoły historycznej, wykazywał na początku swej kariery naukowej zainteresowanie przede wszystkim bieżącym przebiegiem procesu gospodarowania. Świadczą o tym tematy jego pracy doktorskiej i rozprawy habilitacyjnej: „Die Verbandsbildung in der Seefahrt” (1914) oraz „Die Stickstoffversorgung der Welt. Eine volkswirtschaftliche Untersuchung” (1921). Po śmierci W. Euckena w 1950 r. jego żona E. Eucken-Erdsieck napisała w przedmowie do wydanej *posthum* książki „Grundsätze der Wirtschaftspolitik”, że jej mąż był przekonany, iż ekonomiści ponoszą wielką odpowiedzialność wobec rzeczywistości życia gospodarczego i powinni posiadać odwagę oraz siły niezbędne

do rozpatrywania wynikających z niej problemów nie tylko jako intelektualnej sztuki dla sztuki, lecz wręcz przeciwnie, takimi, jakimi są one w rzeczywistości [Eucken, 2004, s. V–VI]. Rozszerzenie zakresu pola badawczego na kluczową dla niego w przyszłości problematykę ładu gospodarczego sygnalizuje po raz pierwszy, ale wyraźnie, opublikowany w 1932 r. artykuł „Staatliche Strukturwandlungen und die Krisis des Kapitalismus” [Eucken, 1932]. We wstępie do artykułu autor podkreśla, iż podejmując problematykę kryzysu kapitalizmu nie można ograniczać się tylko do analiz *stricte* gospodarczych. „Konieczne jest rozpatrywanie tych problemów w ramach historii uniwersalnej. Relacje występują przede wszystkim pomiędzy przebiegiem procesu gospodarowania a państwowo-politycznymi strukturami i ich przemianami. Relacja ta uzyskała w obecnej sytuacji kapitalizmu decydujące znaczenie. (...) Dotychczasowa państwowo-polityczna struktura organizacyjna społeczeństw, w ramach której nastąpił rozkwit kapitalizmu upadła. Jej miejsce zajęła nowa struktura organizacyjna tego typu, która hamuje radykalnie funkcjonowanie mechanizmu kapitalistycznej gospodarki rynkowej albo czyni go wręcz niemożliwym” [Eucken, 1932, s. 5-9].

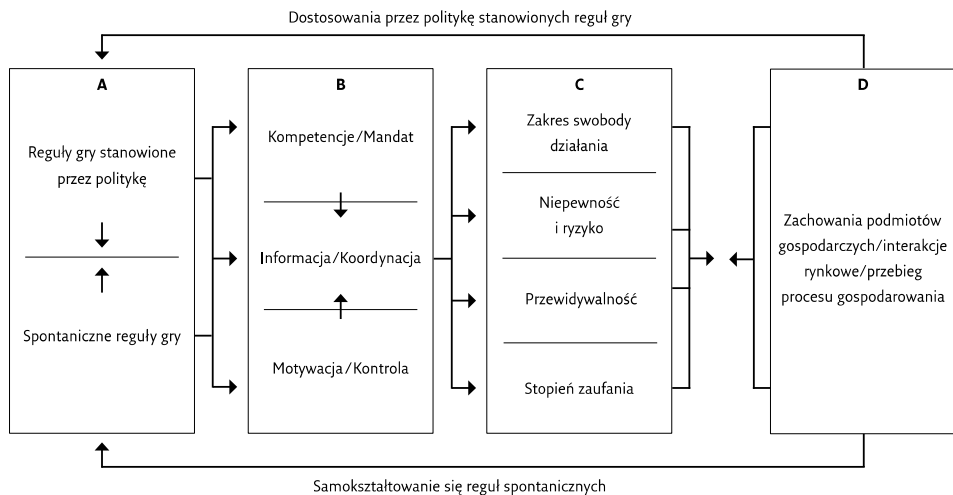
Defekty sposobu funkcjonowania kapitalistycznej gospodarki rynkowej w latach Wielkiego Kryzysu 1929-1933 i wielu latach następnym skłoniły W. Euckena do poszukiwania ich przyczyn w ukształtowaniu, według jego ówczesnej terminologii, państwowo-społecznych struktur organizacyjnych. Jest to wstęp do tego, co autor później określał mianem „myślenia w kategoriach ładu”. Przed swoim programem badawczym postawił jako cel: „Wielkie zadanie nauki polega na tym, aby współczesną, nową zindustrializowaną gospodarkę cechującą się głębokim podziałem pracy wyposażyć w funkcjonalny i godny człowieka stabilny ład gospodarczy. Funkcjonalny i godny człowieka ład oznacza, że w jego ramach powinna zostać przezwyciężona, tak dalece jak to jest tylko możliwe, odczuwalna dotkliwie w większości gospodarstw domowych rzadkość dóbr. Ponadto ład ten powinien zapewnić jednostkom ludzkim możliwość życia w wolności i odpowiedzialności” [Eucken, 1989, s. 240]. Kierując się propagowaną przez ojca, R. Euckena, wybitnego filozofa i laureata literackiej nagrody Nobla w 1908 r., zasadą „etycznego aktywizmu”, poszukiwał przesłanek sprzyjających realizacji tych celów na płaszczyźnie badań naukowych. W przeciwieństwie do tradycji szkoły historycznej, skłaniało go to do holistycznego ujęcia badanych problemów funkcjonowania gospodarki i społeczeństw: „rzeczywistość gospodarki zrozumieć można tylko w jej wzajemnych współzależnościach. To znaczy, że ekonomiści szkoły historycznej [podkreślenie autorów] stracili rozeznanie w rzeczywistości i popełnili dokładnie ten sam błąd, którego najbardziej się obawiali. Rzeczywistość nie stanowi nagromadzenia wielu przypadkowo stojących obok siebie faktów. W wyniku przesadnie analitycznego podejścia do badań ukształtował się, współcześnie bardzo rozpowszechniony, typ niemieckiego ekonomisty. Zmierza on wprawdzie w kierunku poznania rzeczywistości gospodarczej, ale jej nie zna” [Böhm i in., 1936/2008, s. 33].

W. Eucken dostrzegł fakt, iż ład gospodarczy kształtował się w większości gospodarstw krajów europejskich aż do XIX w. przede wszystkim spontanicznie, czyli bez aktywnego wpływu nauki i polityki. Czynniki wymuszające jego odgórne stano-

wienie przez organa władzy politycznej wyłoniły się dopiero w ostatnich dekadach XIX w. We współczesnych autorowi dekadach pierwszej połowy XX w. charakteryzujących się narastającą koniecznością uprawiania polityki stanowienia ładu gospodarczego W. Eucken [2004, s. 181] nie wykluczał możliwości spontanicznego rozwoju jego elementów w niektórych sektorach gospodarki, np. spółdzielczości w rolnictwie. Także F.A. von Hayek w opublikowanej w 1944 r. książce „The Road to Serfdom” podkreślał, zajmując tym samym stanowisko wyraźnie odmienne od zwolenników dogmatycznej interpretacji wolnorynkowej zasady *laissez-faire*, konieczność odgórnego stanowienia przez państwo ogólnych prawnych ram funkcjonowania gospodarki rynkowej [Hayek, 1991, s. 58-59]. W myśleniu teoretyków ładu gospodarczego jego elementy stanowione i spontaniczne występują w realnie istniejących w gospodarkach rynkowych łącznie. W. Eucken kładzie jednak w swoich rozważaniach akcent przede wszystkim na elementy ładu stanowionego, zaś u F.A. von Hayeka na pierwszy plan wysuwają się spontanicznie powstałe elementy ładu. Temat sprzężenia zwrotnego pomiędzy stanowionymi i spontanicznymi elementami ładu gospodarczego oraz uruchamianej przez to sprzężenie dynamiki ładu gospodarczego w długim okresie pozostawał poza zasięgiem ich zainteresowania. To samo dotyczy następnych generacji badaczy kontynuujących szkoły myślenia tych teoretyków. Pewien wyjątek od tego zaniedbania stanowi wcześniejsza praca autorów niniejszego artykułu, podejmująca problematykę relacji pomiędzy stanowionymi i spontanicznymi elementami ładu gospodarczego w procesie transformacji, oparta na badaniach empirycznych [Grabska i in., 2014].

RYSUNEK 1

Dynamiczny schemat analizy relacji ładu stanowionego i spontanicznego

Źródło: [Pysz, 2014, s. 135].

Centralne dla teoretycznej koncepcji W. Euckena i F.A. von Hayeka pojęcia ładu stanowionego i spontanicznego wskazują na odmienny sposób ich powstawania.

Różnica co do ich genezy nie oznacza jednak wcale wykluczania się tych koncepcji ładu [Vanberg, 2002, s. 7-9]. Obserwacja przebiegu procesu gospodarowania w długim okresie wskazuje na ich wzajemne uzupełnianie się [Moszyński, 2012]. Z jednej strony reguły gry ładu gospodarczego, stanowione odgórnie przez organa władzy politycznej, oddziałują na zachowania podmiotów gospodarczych oraz pośrednio przez przebieg rynkowych interakcji na oddolne samokształtowanie się reguł gry ładu spontanicznego. Współzależność ta działa również w odwrotnym kierunku. Reguły gry gospodarczej, zaliczane do ładu spontanicznego, przez ich wpływ na zachowania i rynkowe interakcje podmiotów gospodarczych nie pozostają bez wpływu, a często pośrednio wymuszają ukształtowanie przez organa władzy politycznej określonych reguł ładu stanowionego. Sprzężenie zwrotne tego rodzaju może być wnoszącym do nauki ekonomii nowe treści przedmiotem empirycznych badań przemian stanowionego i spontanicznego ładu gospodarczego w długim okresie, tj. na przestrzeni wielu dziesiątków lat. Rysunek 1 przedstawia dynamiczne podejście do badania kształtowania reguł gry gospodarczej ładu stanowionego oraz ładu spontanicznego, jak i ich wzajemnego oddziaływania na siebie [Pysz i in., 2016, s. 810].

Pod warunkiem realizacji w polityce kształtowania konkurencyjnego ładu gospodarczego wskazań wynikających ze sformułowanego przez W. Euckena dekalogu jego zasad konstytuujących występowałaby, według teorii ordoliberalnej, liberalna gospodarka rynkowa *par excellence*. Współwystępowanie wzajemnie dostosowanych do siebie spontanicznych i stanowionych elementów ładu zapewniałoby istnienie równowagi instytucjonalnej w rozumieniu Nowej Ekonomii Instytucjonalnej. Byłby to modelowy ideał rynkowej gospodarki, pojawiający się zresztą w innym kontekście i bez uwzględnienia problematyki jej ładu, przede wszystkim w rozważaniach neoklasycznych teoretyków. Celowość łącznego ujmowania w rozważaniach o dynamicznych elementach teorii ordoliberalnej koncepcji polityki gospodarczej W. Euckena i liberalnej koncepcji F.A. von Hayeka można zaprezentować za pomocą uproszczonego przykładu. Czeski liberalny ekonomista i polityk, V. Klaus, podczas odczytu wygłoszonego w instytucie im. Waltera Euckena we Freiburgu w 1995 r. stwierdził, że od W. Euckena nauczył się tego – w przeciwieństwie do znanego w literaturze poglądu F.A. von Hayeka o konkurencyjnej gospodarce rynkowej jako „stanie naturalnym” – że musi być ona pielęgnowana i chroniona przez państwo [Klaus, 1995, s. 111-113]. Myśl V. Klause można zilustrować przykładem wziętym z praktyki życia społecznego. Obiektem ochrony i pielęgnacji byłby śródmiejski park dużego miasta ze sporą ilością rosnących w nim krzewów ozdobnych i kwiatów. Gdyby tym parkiem opiekował się ogrodnik działający zgodnie z koncepcją ładu konkurencyjnego W. Euckena, to przede wszystkim przycinałby niektóre nadmiernie szybko rosnące krzewy i kwiaty, troszcząc się o to, aby przez przyspieszony wzrost nie odsunęły w cień i przygłuszyły innych mniej ekspansywnych roślin. Staralby się więc o utrzymanie niezbędnej równowagi (nazwijmy ją żartobliwie – instytucjonalnej), ażeby ze swojej „konkurencji” krzewów i kwiatów o zainteresowanie i podziw osób odwiedzających park nie wyłonili się oligopolisci lub nawet monopolisci! Inaczej działałby ogrodnik orientujący się na koncepcję ładu spontanicznego F.A. von Hayeka.

Nie zajmowałby się bowiem tempem wzrostu różnych roślin i krzewów i różnicami pomiędzy nimi. Przejmowałby zaś przede wszystkim funkcję strażnika parku chroniącego go przed wandalizmem, dewastacją, kradzieżami i użytkowaniem niezgodnym z jego zadaniami. Dzięki tej ochronie rośliny stanowiące ozdobę parku mogłyby rosnać w sposób spontaniczny, w pełni naturalnie. Ostatecznie wynika z tego, że ochrona i pielęgnacja stanowiącego teoretyczny konstrukt hipotetycznego parku wymagałaby dla dobra sprawy pracy i kooperacji obydwu ogrodników [Pysz, 2008, s. 180].

Przykład ten wskazuje na wzajemne uzupełnianie się ordoliberalnej koncepcji ładu stanowionego W. Euckena i koncepcji ładu spontanicznego F.A. von Hayeka. Poprzez ogólnie obowiązujący zestaw wzajemnie do siebie dostosowanych uniwersalnych reguł gry gospodarczej ład stanowiony ukierunkowuje wolność podmiotów rynkowych na respektowanie wolności innych podmiotów i realizację celów ogólnogospodarczych. Poprzez ujęcie wolności podmiotów w obowiązujące wszystkie podmioty ramy instytucjonalne zabezpiecza gospodarke przed realizacją tkwiącej w niej immanentnie tendencji do samozniszczenia, w wyniku nierespektowania przez niektóre jednostki obowiązujących reguł gry gospodarczej, różnych form poszukiwania renty (*rent seeking*) oraz silnych tendencji do oligopolizacji i monopolizacji [Eucken, 2004, s. 30-31]. Ład spontaniczny sprzyja z kolei uruchomieniu energii i odkrywczej fantazji oddziałujących na rynku podmiotów gospodarczych. W ramach konkurencji rynkowej jako hayekowskiej „procedury odkryć” następuje aktywizacja i połączenie rozproszonej (zdecentralizowanej) wiedzy uczestników procesu gospodarowania. Procesy konkurencji i wzajemnego uczenia się na rynku inicjują opisaną przez J.A. Schumpetera spontaniczną „twórczą destrukcję” prowadzącą do zastosowania w procesie gospodarowania ciągle nowych kombinacji czynników produkcji. „Fundamentalną siłą napędową uruchamiającą i utrzymującą w ruchu maszynię kapitalistycznej produkcji jest pojawienie się generowanych przez kapitalistyczne przedsiębiorstwo nowych dóbr konsumpcyjnych, nowych metod produkcji i transportu, nowych rynków, jak i nowych form industrialnej organizacji” [Schumpeter, 1993, s. 137 i n.].

Rozwój społeczno-gospodarczy – jako przykład i przejaw dynamiki ładu społeczno-gospodarczego – jest rezultatem interakcji działań gospodarczych (państwa i podmiotów rynkowych), wynikających z koncepcji ładu stanowionego oraz splotu zależności podmiotów rynkowych odpowiadających koncepcji ładu spontanicznego. Nie ogranicza on się tylko do mierzonego przy pomocy wskaźnika PKB wzrostu gospodarczego. W opisanym idealnym modelu konkurencyjnej gospodarki rynkowej rozwój gospodarczy dokonuje się w rezultacie integracji liberalnych idei W. Euckena, F.A. von Hayeka i J.A. Schumpetera. W praktyce gospodarczej rozwój ten wynika z wewnętrznej logiki funkcjonowania modelu konkurencyjnej gospodarki rynkowej i może być tylko zahamowany lub odwrócony przez czynniki o charakterze egzogenicznym (wojny, epidemie, rewolucje, katastrofy naturalne). Oczywiście, nie można wykluczyć działania czynnika endogenicznego w postaci rozkładu i upadku istniejącego ładu społeczno-gospodarczego z wszystkimi tego negatywnymi, a nawet katastrofalnymi, konsekwencjami. Abstrahując w tym miejscu od czynników hamu-

jących rozwój społeczno-gospodarczy lub wręcz go uniemożliwiających, można stwierdzić, iż liberalna gospodarka rynkowa, którą ład stanowiący chroni przed tendencją do samozniszczenia, a ład spontaniczny zapewnia jej dynamikę znaną z historii ostatnich ponad dwustu lat w Europie i Ameryce Północnej jest rozwojowa *per se*. Za tezę o immanentnej dynamice rozwojowej tego typu gospodarki przemawia zainicjowany w ówczesnym „warsztacie świata” Anglii w drugiej połowie XVIII w. i trwający aż do współczesności od prawie dwustu pięćdziesięciu lat w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej rozwój społeczno-gospodarczy. Szczególnym przypadkiem gospodarki i społeczeństwa spełniającego opisane wymogi liberalnej teorii rozwoju społeczno-gospodarczego są Niemcy Zachodnie (a następnie od 1990 r. – zjednoczone Niemcy), realizujące od pierwszych lat powojennych politykę Społecznej Gospodarki Rynkowej.

6. Podsumowanie

Realia świata Zachodu w pierwszych dwóch dekadach XXI w. zbiegają się z mentalnym stanem społeczeństw i elit intelektualnych z okresu formowania się programu ordoliberalizmu. W. Röpke [1942, s. 16] pisał o „kryzysie społecznym terażniejszości”, mając na myśli cały splot zjawisk duchowo-moralnych oraz polityczno-społeczno-ekonomicznych, a W. Eucken [1989, s. 62] odwoływał się do „kryzysu kapitalizmu”, obejmującego gwałtowne przeobrażenia form gospodarowania, w których żyjemy i których w żaden sposób nie można w pełni pojąć, opierając się tylko na ekonomii. Pytania o fundamenty współczesnego ładu społeczno-ekonomicznego korespondują z wątpliwościami dotyczącymi kondycji ekonomii głównego nurtu, zarówno jako nauki wyjaśniającej świat, jak i podstawy koncepcyjnej dla polityki gospodarczej. Ordoliberalizm stanowi ważne teoretyczne osiągnięcie myśli ekonomicznej i społecznej, które pozwala jasno zdiagnozować przejawy kryzysu we współczesnym świecie i zaproponować środki naprawcze.

Wysuwane wobec teorii ordoliberalnej zarzuty o jej rzekomo statycznym charakterze należy – w świetle przeprowadzonych rozważań – uznać za niesłuszne. Głębsza analiza dorobku głównych przedstawicieli tego nurtu, zwłaszcza W. Euckena, pozwala zauważyć uwzględnienie przez nich elementów dynamiki gospodarczej. Za najważniejsze dokonanie w tym kontekście należy uznać udaną próbę syntezy myślenia historycznego i teoretycznego w ekonomii, rozwiniętego w teorii ładu gospodarczego. Centralną kategorię teorii – model ładu konkurencyjnego – można, dla prowadzenia polityki gospodarczej, ujmować dynamicznie, uwzględniając realia czasu i miejsca, w tym kontekst kulturowy. Rolę tego kontekstu należy wiązać z socjologiczno-antropologicznym fundamentem rynku w rozumieniu W. Röpkego, bądź z poziomem L1 schematu O. Williamsona, czy wreszcie z ładem spontanicznym w rozumieniu F.A. von Hayeka. Dynamika społeczno-gospodarcza widoczna w pozytywnym sprzężeniu elementów ładu stanowiącego i ładu spontanicznego daje się również interpretować jako stan dynamicznej równowagi instytucjonalnej, kiedy gospodarka rozwija się mimo ustawicznych nierównowag (według ujęcia Wilkina [2016, s. 120]).

Literatura

- Böhm F., Eucken W., Großmann-Doerth H., 1936/2008, *Unsere Aufgabe*, [w:] *Grundtexte zur Freiburger Tradition der Ordnungsökonomik*, Goldschmidt N., Wohlgemuth M. (Hrsg.), Mohr Siebeck, Tübingen.
- Eucken W., 1932, przedruk 1997, *Staatliche Strukturwandlungen und die Krisis des Kapitalismus*, „ORDO Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft”, Lucius&Lucius, Stuttgart, Bd. 48, s. 5-24.
- Eucken W., 1989, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Aufl. 9., Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New York-London.
- Eucken W., 2004, *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, Aufl. 7., Mohr Siebeck, Tübingen.
- Eucken W., 2005, *Nationalökonomie wozu?*, Aufl. 5., Klett-Cotta, Stuttgart.
- Galbraith J.K., 2011, *Ekonomia w perspektywie. Krytyka historyczna*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Grabska A., Moszyński M., Pysz P., 2014, *Stanowiony i spontaniczny ład gospodarczy w procesie transformacji systemowej Polski i byłej NRD*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne Oddział w Toruniu, Instytut Badań Gospodarczych, Toruń.
- Hayek F.A., 1991, *Der Weg zur Knechtschaft*, Verlag Bonn Aktuell, München.
- Herder-Dorneich Ph., 1991, *Ist eine Dynamisierung der Ordnungstheorie möglich? Der Beitrag der Neuen Politischen Ökonomie zur Weiterentwicklung der Ordnungstheorie*, „ORDO: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft”, Lucius&Lucius, Stuttgart, Bd. 42, s. 353-361.
- Heuss E., 1989, *Die Grundlagen der Nationalökonomie vor 50 Jahren und heute*, „ORDO: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft”, Bd. 40, Lucius&Lucius, Stuttgart.
- Hobsbawm E., 2007, *Historiker und Ökonomen der prolongierte Methodenstreit*, [w:] *Wie viel Geschichte braucht die Ökonomie*, Matis H. (Hrsg.), Gerhard Senft, Erhard Löcker, Wien.
- Klaus V., 1995, *Tschechische Transformation und europäische Integration: Gemeinsamkeiten von Visionen und Strategien*, Neue-Press-Verlags-GmbH, Passau.
- Moszyński M., 2012, *Koncepcje ładu stanowionego Waltera Euckena i ładu spontanicznego Friedricha Augusta von Hayeka – próba analizy porównawczej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, *Ekonomia* XLIII, nr 2, s. 121-133.
- Moszyński M., 2016, *Niemiecki model Społecznej Gospodarki Rynkowej – perspektywa rynku pracy*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Pysz P., 2008, *Społeczna gospodarka rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pysz P., 2014, *Stanowiony i spontaniczny ład gospodarczy w procesie rynkowej transformacji systemowej – teoretyczny schemat analizy porównawczej*, [w:] *Ład gospodarczy a współczesna ekonomia*, Pysz P., Grabska A., Moszyński M. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pysz P., Jurczuk A., Moszyński M., 2016, *Relacja stanowionego i spontanicznego ładu gospodarczego – od ujęcia statycznego do ujęcia dynamicznego*, „*Ekonomista*”, nr 6, s. 799-822.

-
- Röpke W., 1942, *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach, Zürich.
- Schumpeter J.A., 1993, *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, Aufl. 7., Francke Verlag, Tübingen Basel.
- Streissler E., 1989, *Carl Menger (1840-1921)*, [w:] *Klassiker des ökonomischen Denkens, Zweiter Band von Karl Marx bis John Maynard Keynes*, Starbatty J. (Hrsg.), C.H. Beck, München.
- Vanberg V., 2002, *F.A. Hayek und die Freiburger Schule*, Freiburger Diskussionspapiere zur Ordnungsökonomik, 02/1.
- Wilkin J., 2016, *Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.